

การสิ้นสุดระบบไพร่และการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนากำลังคน ในสมัยรัชกาลที่ 5

The End of the Serfs System and Educational Management for Manpower Development in the Reign of King Rama V

รองศาสตราจารย์สุวิชัย โกศัยยะวัฒน์*

บทนำ

การศึกษาเป็นเรื่องสำคัญที่คนในสังคมจะต้องได้รับตามสิทธิขั้นพื้นฐาน หากแต่ระบบสังคมในบางยุคสมัยไม่เอื้ออำนวยให้อย่างเท่าเทียมกัน จึงส่งผลต่อการดำเนินชีวิตของคนในสังคมตามมา ในสมัยก่อนมีไพร่อยู่ในสังคมไทยมาช้านานตั้งแต่โบราณแต่อาจมีความหมายต่างไปจากที่เข้าใจและใช้กันในปัจจุบัน ซึ่งหมายถึงคนที่อยู่ในฐานะต่ำต้อย แต่ระบบไพร่ในอดีตเป็นระบบการใช้แรงงานของราษฎรในกิจการของบ้านเมือง ส่วนมากเป็นผู้ชาย ที่ถูกเกณฑ์ใช้เป็นแรงงานด้านต่าง ๆ ดังนั้น จึงเป็นระบบที่

ใช้ควบคุมกำลังคนที่เกณฑ์มาทำงานให้แก่บ้านเมือง หากไม่สามารถมารับใช้ในงานแผ่นดินได้ ไพร่ต้องเสียเงินหรือสิ่งของเป็นการทดแทน และทางการจะให้ความคุ้มครอง ตามระเบียบที่ทางการกำหนดไว้เป็นการตอบแทน คำว่าไพร่จึงมีความหมายเช่นเดียวกับคำว่าราษฎร ในขณะนั้น การควบคุมกำลังคนเพื่อทำงานให้บ้านเมืองที่เรียกว่าระบบไพร่นี้มา ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย เป็นการควบคุมแรงงานคน มาทำงานให้ทางการ ไพร่จึงมีการสักเครื่องหมายเพื่อให้เป็นสัญลักษณ์ บ่งบอกสังกัด เรียกว่าเสก หรือเลขในขณะนั้น

*รองศาสตราจารย์สังกัดภาควิชาพื้นฐานการศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา จ.ชลบุรี

ชายฉกรรจ์ที่ถือเอาความสูงของ ร่างกายเป็นเกณฑ์ คือเมื่อสูงเสมอไหล่ 2 ศอกครึ่ง จะถูกเกณฑ์ แรงงาน จึงขึ้นบัญชีไว้รอให้ทางการหรือมุลนาย เกณฑ์แรงงานและทรัพย์สินไปโดยไม่ได้ค่าจ้าง แรงงานตอบแทน นอกจากนี้ยังต้องนำอาหาร ไปทานเอง นำพาหนะของตน เช่น วัว ควาย ช้าง ม้า เกวียน เครื่องมือเครื่องใช้ของตน ไปทำงาน ที่ได้รับมอบหมายด้วย ไพร่ที่ไม่มีมุลนายสังกัด จะได้รับการคุ้มครองจากมุลนายหากถูกรังแกหรือ มีเรื่องราวเกิดขึ้น ส่วนไพร่ที่ไม่มีมุลนาย สังกัด ไม่มีสิทธิฟ้องร้องและอาจถูกจับเพราะ มีกฎหมาย กำหนดให้รางวัลแก่ ผู้ที่นำจับไพร่ที่ไม่มีมุลนาย สังกัด สำหรับไพร่หลวง ซึ่งสังกัดกรมที่ขึ้นตรง ต่อพระมหากษัตริย์ ได้รับการคุ้มครองโดยตรงจาก ทางการ (กฎหมาย ตราสามดวง เล่ม 2, 2505:32) เท่ากับว่าไพร่ ได้รับการคุ้มครอง แต่ขณะเดียวกัน ก็ได้รับการควบคุม และการจำกัดศักดิ์สิทธิ์ของตน ไปด้วยเช่นการศึกษา การประกอบอาชีพ การใช้ ชีวิตประจำวันเป็นต้น เพราะต้องไปใช้แรงงาน ทำงานให้บ้านเมือง

ความจำเป็นของทางการในการอาศัย แรงงานจากไพร่ในสมัยก่อนมีอยู่มาก โดยเฉพาะ ในยุคของการสร้างบ้านแปงเมือง การก่อสร้าง ทุกประเภท ทั้งปราสาทราชวัง วัด โบสถ์ กำแพง เมือง คูคลองต่าง ๆ จำเป็นต้องอาศัยแรงงาน จากราษฎร ซึ่งเรียกว่าไพร่ในขณะนั้น ขณะเดียวกันไพร่ยังเป็นกำลังสำคัญในการผลิต พืชผลทางการเกษตรให้แก่บ้านเมืองเพื่อใช้ บริโภคและเป็นเสบียง ตลอดจนเป็นผู้ปกป้อง บ้านเมืองเมื่อยามศึกสงคราม (ขจร สุขพานิช, 2505 :1) นับว่าเป็นกำลังสำคัญ ของแผ่นดินและเป็น ฐานอำนาจให้แก่มุลนายหรือชนชั้นปกครอง ตามโครงสร้างของสังคมไทย ในอดีตกาล

ระบบไพร่และการควบคุมกำลังคน

การควบคุมกำลังคนหรือระบบไพร่มีการ เปลี่ยนแปลงมาตลอดตั้งแต่สมัยสุโขทัย ยุคอยุธยา จนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เริ่มจากควบคุม กำลังคนแบบง่าย ๆ คือราษฎรทุกคนขึ้นตรงต่อ ผู้นำหรือหัวหน้าท้องถิ่นพื้นที่ที่ตนอาศัยอยู่เช่น นายบ้าน นายแขวง ต่อมาการควบคุมเป็นระบบ จับข้อชนมากขึ้นในตอนกลางของสมัยอยุธยา นอกจากมีมุลนายรับผิดชอบไพร่ในสังกัดแล้ว ยังมีการจัดตั้งกรมเพื่อดูแลควบคุมการใช้แรงงาน ไพร่อีกหน่วยงานหนึ่ง ซึ่งเป็นรูปแบบที่ได้รับ อิทธิพลจากเขมร กรมที่เป็นหน่วยงานทำการ ควบคุมกำลังคน ควบคุมผลประโยชน์ เช่น เก็บเงินส่วนและบริหารงานแผ่นดินในการใช้แรงงาน จากไพร่ไปด้วยพร้อมกัน ขณะนั้นมี 2 กรม คือ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สบ.2.56/83:1) กรมชั่วคราวที่เกิดจากการตั้งเจ้านาย หรือขุนนาง เป็นผู้ควบคุมไพร่ เมื่อเจ้ากรม ถึงแก่กรรมไพร่จะถูกโอนเป็นไพร่หลวงหรือ กษัตริย์แต่งตั้งเจ้ากรมคนใหม่มาแทน ส่วนกรมถาวรคือกรมที่ทำหน้าที่ บริหารราชการมีรายชื่อ กรมอยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและ นายทหารหัวเมืองทำหน้าที่บริหารงานแผ่นดิน และควบคุมกำลังคนไปในตัว

ด้านพลเรือนที่อาศัยอยู่ในพระราช อาณาจักรมีการแบ่งออกเป็น 2 ฝ่ายคือ ฝ่ายทหาร และฝ่ายพลเรือน แต่เมื่อเกิดศึกสงครามขึ้น ทั้ง 2 ฝ่ายต้องออกรบเหมือนกัน ครั้นในยามสงบทั้ง 2 ฝ่ายทำหน้าที่เป็นหน่วยผลิตอาหารและทำงาน ตามระบบ เพียงแต่การแบ่งเพื่อให้มีสังกัดตาม สายงานการบังคับบัญชา คือฝ่ายทหารขึ้นตรงต่อ สมุหพระกลาโหมและฝ่ายพลเรือนขึ้นตรงต่อ

สมุหนายก ต่อมาในรัชสมัยสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. 2231-2246) ได้ปรับเปลี่ยนให้สมุหพระปกครองหัวเมือง ฝ่ายเหนือและฝ่ายตะวันออก (เรื่องเดียวกัน : 2) เป็นการแบ่งเขตปกครองตามที่ เพื่อการควบคุมการใช้กำลังคนให้รัดกุมขึ้น

ในฐานะราษฎรของแผ่นดิน ไพรในขณะนั้น มีบทบาทมากเป็นกลไกขับเคลื่อนกิจการของบ้านเมือง ให้ดำเนินไปตามระบบเช่นด้านเศรษฐกิจ ไพรเป็นผู้ผลิตเครื่องอุปโภคบริโภค และสะสมเสบียงอาหาร ด้านการเมืองการปกครอง ไพรเป็นฐานอำนาจ ให้มูลนายเป็นกำลังสำคัญในการป้องกันประเทศและขยายอาณาเขตด้านสังคม ไพรเป็นราษฎรในพระราชอาณาจักรเป็นผู้สร้างสมวัฒนธรรมให้สังคมดำเนินไปตามครรลองของสังคมนั้น เช่น การประกอบอาชีพ การประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ด้วยระบบการผลิตในขณะนั้น ไพรมีลักษณะเป็นผู้เช่าที่ดินเพราะที่ดินในราชอาณาจักรทั้งหมดเป็นของกษัตริย์ ไพรต้องมอบผลผลิต ส่วนหนึ่งจากการอาศัยทำกินบนดินแผ่นดินนั้นให้แก่กษัตริย์ ไม่ว่าจะเป็นแรงงาน ผลผลิต ทรัพย์สินสิ่งของ หรือภาษีอากรตอบแทนที่กษัตริย์ ได้ให้ไพร่อาศัยอยู่และทำกินบนผืนดินนั้น โดยมีได้เป็นเจ้าของมีสิทธิจับจองที่ดินนั้นโดยตรง (ร.ม.ล.พงศ., 2483 : 6-11) ไพรจึงไม่มีโอกาสเป็นผู้มีกรรมสิทธิ์เอง ไม่สามารถครอบครองที่ดิน สะสมทุน สร้างผลผลิตเป็นของตนเอง จึงเป็นชนชั้นที่อยู่ในสถานภาพต่ำและเสียเปรียบชนชั้นอื่น อาจดีกว่าทาสเล็กน้อยเพราะไม่ได้เป็นกรรมสิทธิ์ของนาย ไพรต้องใช้เวลาปีละถึง 6 เดือน เพื่อทำงาน

ให้มูลนายและกษัตริย์ เหลือเวลาเพียง 6 เดือนเพื่อประกอบอาชีพของตนเอง เรียกว่า เข้าเดือนออกเดือน (คงจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 เล่ม 7, 2426 : 39) นอกจากนี้อาจถูกเกณฑ์แรงงานถูกเกณฑ์เก็บผลผลิตหรือเสียทรัพย์สินไปแทนหากทางการต้องการแรงงานรีบด่วน หรือเพิ่มเติมจากเวลาที่กำหนดเพื่อไปใช้ในยามจำเป็น หรือคับขันได้ด้วย (เรื่องเดียวกัน : 131-161) ทำให้ไม่มีเวลาประกอบอาชีพ ศึกษาเล่าเรียนหรือมีอิสระในการดำเนินชีวิตอย่างแท้จริง

จะเห็นได้ว่าไพร่ในสังคมมีสิทธิและโอกาสในชีวิตของคนน้อยมาก เป็นชนชั้นที่ถูกเอารัดเอาเปรียบ ถูกริดรอนสิทธิความเป็นมนุษย์อย่างมาก เป็นเพียงชนชั้นที่ประกอบฐานอำนาจให้แก่มูลนายและทางการ ทั้งที่เป็นผู้ผลิตเอง แต่ไม่มีสิทธิใช้ผลผลิตนั้นอย่างเต็มที่ จึงเป็นบุคคลที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมจากสังคมอย่างมาก หากพิจารณาในฐานะกำลังคน ทำให้เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาบ้านเมือง ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง เพราะไพร่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปทำงานให้ทางการถึง 6 เดือน และอาจมีการเกณฑ์แรงงานพิเศษอีกเป็นครั้งคราว เช่น ระดมพล ในยามคับขันหรือมีเหตุรีบด่วน ทำให้ไม่ได้ประกอบอาชีพอย่างเต็มที่ ไม่มีรายได้ที่ถาวร ไม่มีการศึกษาที่ต่อเนื่อง มีสถานภาพทางสังคมอยู่ในระดับต่ำ และเป็นผู้อยู่ภายใต้การปกครองของมูลนายหรือชนชั้นสูง ตลอดชีวิตนับเป็นปัญหาที่เกิดขวางการพัฒนา กำลังคนและบ้านเมืองโดยตรง

นอกจากนี้การมีไพร่อยู่ในครอบครองของบรรดามูลนายและผู้มีอำนาจในสมัยก่อน

ยังใช้เป็นฐานอำนาจทางศาสนาเพื่อช่วยเสริมอำนาจระหว่างผู้นำชนชั้นปกครองและชนชั้นล่างอีกด้วย หากผู้ใดมีกำลังคนในกองทัพมากก็มักเป็นที่พึงเล็งว่าช่องสุมนักทัพมีอยู่ใกล้ตัวกษัตริย์และเป็นฐานอำนาจที่มีคนมีบุญมีวาสนาให้การยอมรับและเกรงกลัวจากผู้อื่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและระบบศักดินาในขณะนั้น เมื่อใดที่มีกบฏขึ้นก็ต้องพึ่งพิงระบบไพร่ เพื่อรักษาสถานะและอาณาเขตและเสถียรภาพแห่งราชบัลลังก์ (กฤษฎาภิรมย ตราสามดวง เล่ม 5, 2505:37) ดังนั้นการที่ไพร่ใช้กำลังไพร่เป็นกองกำลังต่อสู้กับอำนาจทางการเมืองของกษัตริย์หลายครั้งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, 2505:6) ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการเลิกระบบไพร่ ด้วยการออกพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร เพื่อป้องกันมิให้ไพร่เป็นกำลังพลที่สำคัญตกอยู่ภายใต้อำนาจของขุนนาง เจ้านายชั้นสูง หรือผู้มีศักดินาและกล่าวได้ว่าเป็นการจัดระบบการควบคุมกำลังคนเพื่อใช้ในราชการแผ่นดินอย่างแท้จริงมากกว่ามิใช่เพื่อเสริมบารมีหรือสร้างฐานอำนาจให้แก่ใครเป็นการส่วนตัว รวมทั้งอีกนัยหนึ่งเพื่อรักษาและป้องกันสถาบันพระมหากษัตริย์ให้คงไว้ซึ่งพระราชอำนาจสูงสุดในการบริหารประเทศโดยตรงดังปรากฏในพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวความว่า (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.3/7, ร.ศ.128:1)

“...การเรื่องพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารนี้ เมื่อจะว่าตามความจริงเป็นพระราชบัญญัติเลิกไพร่หลวงและไพร่สม สังกัดพรรคมากกว่า

เกณฑ์ทหาร ในการที่จะป้องกันไม่ให้เกิดสังกัดหมวดหมู่ยกเว้นคล้าย สมศักดิ์พรรคเกิดขึ้น...”

ดังนั้นเมื่อได้มีการออกพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร พ.ศ.2438 จึงเป็นการแยกหน้าที่ของราษฎรให้ชัดเจนขึ้น คือผู้ที่ถูกเกณฑ์มาเป็นทหารจะได้รับการฝึกอาวุธและเตรียมความพร้อมเพื่อทำหน้าที่ป้องกันประเทศโดยตรง ส่วนราษฎรอื่นจะได้ประกอบอาชีพตามถนัดของตนต่อไปจนกว่าเปิดโอกาสให้ราษฎรได้ช่วยประเทศชาติในด้านอื่นมากขึ้นกว่าการใช้แรงงานทำงานในวังหรือวังหลวงเดียวเหมือนเมื่อก่อน

ศาสตราจารย์ ดร. วิจิตร

โอกาสฝึกหัดและเป็นความป็นอยู่ของไพร่

ในชั้นความป็นอยู่และการดำเนินชีวิต ขณะยังมีระบบไพร่ กล่าวได้ว่าไพร่มีความป็นอยู่อย่างเรียบง่ายตามฐานะการศึกษาไม่ได้รับมากนัก โดยเฉพาะวิชาหนังสือ เพราะไม่มีความจำเป็นส่วนมากเป็นการเรียนรู้ประจำวัน เพื่อการดำรงชีวิต การทำมาหากินการประกอบอาชีพ อาจมีการเรียนหนังสือเพื่อพอให้อ่านออกเขียนได้บ้างเล็กน้อยจากพระสงฆ์และวัดที่อยู่ใกล้บ้านทำให้เด็กผู้ชาย ได้รับโอกาสมากกว่าเด็กผู้หญิง(เศวติ เต รัชกาล , 2509 : 41) แต่เมื่อต้องไปประกอบอาชีพอย่างบรรพบุรุษ วิชาหนังสือที่เรียนไปจึงไม่ได้ใช้ นานวันจึงอ่านไม่ออก เขียนไม่ได้ดังเดิม วัดจึงเป็นสถาบันหลักในการให้การศึกษาแก่ไพร่ นอกจากให้วิชาภาษาหนังสืออยู่บ้างแล้ว ยังสอดแทรกความรู้ด้านขนบธรรมเนียมประเพณีความเชื่อทางศาสนาอีกหลายประการ ซึ่งความเชื่อด้านนี้มีส่วนในการคุมพฤติกรรมของไพร่ให้พอใจและยอมรับฐานะอันต่ำต้อยของคนในสังคมขณะนั้น

เป็นอันมาก(ปาเลกัวซ์, 2506 : 206) ทำให้ไพร่ตกอยู่ใต้การปกครองของชนชั้นผู้นำพระเชื้อในชะตาชีวิตของคนที่เกิดมามีหน้าที่ต้องเชื่อฟังเคารพยำเกรงมูลนาย ยอมรับใช้ด้วยแรงงานเพื่อให้มูลนายพอใจ และให้ความคุ้มครองแก่ตนให้ปลอดภัยในการดำเนินชีวิตได้ (ม.ร.ว.อภินิรพีพัฒน์, 2518 : 252) ความเชื่อดังกล่าวจึงควบคุมระบบสังคมให้ดำเนินไปตามโครงสร้างของการมีระบบไพร่ตลอดมา

เมื่อสังคมกำหนดให้ไพร่เป็นผู้ใช้แรงงานอย่างเดียว ดังนั้นโอกาสในการที่จะเปลี่ยนแปลงชีวิตให้ก้าวหน้าหรือเปลี่ยนฐานะให้สูงขึ้นในขณะนั้นจึงเป็นสิ่งที่ยาก อันเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศและพัฒนากำลังใจคนด้วย เพราะใช้แรงงานอย่างเดียว ไม่ต้องใช้วิชาความรู้ แต่เมื่อพิจารณาบางประการ พบว่าโอกาสที่ไพร่ได้เลื่อนฐานะยังมีบ้าง เช่นผู้ชายบวชเป็นพระสงฆ์เมื่อได้เปรียญสูงอาจลาสิกขาบทสมัครเข้ารับราชการในกรมอาลักษณ์ กรมธรรมการ กรมราชบัณฑิต กรมสังฆการี ได้ส่วนหนึ่งแต่ไม่มากนักเพราะต้องบวชอยู่จนศึกษาเปรียญจนแตกฉาน จึงน้อยคนนักที่ทำได้เพราะส่วนมากบวชตามประเพณีเพียงไม่นานเมื่อสึกแล้วต้องไปช่วยครอบครัวประกอบอาชีพ ส่วนอีกทางหนึ่งคือถูกไพร่ที่เป็นหญิงได้แต่งงานกับขุนนางหญิงนั้นจะได้รับบรรดาศักดิ์ตามฐานะ แต่ต้องทูลถวายฎีกาพระมหากษัตริย์เพื่อขอออกจากบัญชีไพร่ หญิงผู้นั้นจึงได้เลื่อนฐานะและมีบุตรที่พ้นจากฐานะไพร่(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, 2506 : 13) แต่ในความเป็นจริงสังคมไม่ค่อยยอมรับและมักได้รับการดูหมิ่นจากชนชั้นสูง หากได้ไพร่ร่วมวงศ์ตระกูล(กองจดหมายเหตุแห่งชาติ

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.5/7, 2428:1) จึงกล่าวได้ว่าการบวชเรียนเป็นหนทางที่ทำให้ได้เลื่อนฐานะของไพร่ให้สูงขึ้นตามความเหมาะสมมากกว่าการแต่งงาน เพราะมีความรู้และความสามารถของตนเองเป็นหลัก ซึ่งเห็นได้จากผู้นำผู้บริหารหลายท่านในยุคก่อน ต้องผ่านการบวชมาแล้วระยะหนึ่งจึงเข้ารับราชการในวัง และเติบโตในสายงานได้ต่อไป โดยรับราชการแล้วได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์สูงขึ้นเป็นขุน หลวง พระ พระยา ตามลำดับ เพราะทำความดีความชอบ เป็นที่โปรดปรานต้องพระราชหฤทัย เช่น สุนทรภู่ได้บวชและรับราชการจนเป็นพระยาศรีสุนทรโวหาร เจริญก้าวหน้าในราชการเพราะมีความสามารถด้านการประพันธ์ดีเลิศเป็นต้น

มูลเหตุของการสิ้นสุดระบบไพร่

ครั้นมีการปฏิรูประบบการบริหารราชการแผ่นดินและปฏิรูประบบต่าง ๆ ของประเทศครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411-2453) พระองค์ท่านได้ตระหนักถึงปัญหานี้ว่าเป็นอุปสรรคประการหนึ่ง ในการพัฒนากำลังใจคนซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการพัฒนาประเทศ หากราษฎรยังขาดความรู้ และการพัฒนาตนเอง อีกทั้งโครงสร้างทางสังคมที่ยังควบคุมกำลังใจคนด้วยการใช้แรงงานและกดขี่ข่มเหงไม่มีสิทธิในการดำเนินชีวิตของตนอย่างเหมาะสมตามหนทางที่พึงปรารถนาได้ดังปรากฏว่ามีการหลบหนีของไพร่เนื่องจากถูกกดขี่ข่มเหงไม่ได้รับความเป็นธรรมจากมูลนายด้วย หลายวิธีการเช่น (กฎหมายตราสามดวงเล่ม 5, 2506 : 41) หนีออกไปอยู่ป่า หนีออกบวช ดิดินบนมูลนาย ข้างคนอื่นไปทำงานแทนตน เข้าไปแอบอาศัยอยู่กับผู้มี

อำนาจ ชายตัวเองเป็นทาสไปขายตัวนอก และ
 สักอยู่กับหมู่กรมอื่น โดยมีกฎหมายเป็นต้น
 เมื่อมีจำนวนราษฎรมากขึ้น โดยอยู่เป็นทาสแล้ว
 จะเข้าตรวจสอบยอมลดทาสไปเป็นไพร่ไม่ได้
 ไม่ทั่วถึง ทำให้สูญเสียกำลังพลไพร่ไป
 และสร้างความไม่เข้าใจกันหรือความขัดแย้ง
 ราษฎรกับรัฐมากขึ้น เป็นผลเสียต่อความมั่นคง
 ความมั่นคงของชาติประการหนึ่งคือ เป็น
 สาเหตุหนึ่งให้ต้องมีการปฏิรูปการขึ้นเงิน
 ต่อมาเพื่อให้กำลังคนได้มีความรู้ที่ตนเอง
 ได้อำนาจไป โดยไม่ต้องให้ทาสไปเป็นไพร่
 หรือขายตัวเป็นทาสทำงานหนักเหมือนทาส

ปัญหาการแผ่ขยายอำนาจของจักรวรรดิ
 นิยมตะวันตกในขณะนั้นเป็นสาเหตุสำคัญ
 อีกประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราช
 ดำริที่จะเลิกระบบไพร่เพราะมีไพร่บางคน หมักการ
 เกณฑ์แรงงานและการถูกกดขี่เข้าไปเป็นคนใน
 บังคับของอังกฤษและฝรั่งเศส เพื่อหลบหนีการ
 ถูกจับกุมและถูกใช้แรงงานอย่างหนัก ปัญหานี้
 ส่งผลกระทบต่อความอยู่รอดปลอดภัยของ
 ประเทศชาติเป็นการสูญเสียกำลังคนและ
 สะท้อนความไม่พอใจของราษฎรในการถูกเกณฑ์
 ไปใช้แรงงาน(กองจดหมายเหตุแห่งชาติเอกสาร
 รัชกาลที่ 5 พ.15/10,2442:1)โดยเฉพาะราษฎร
 หัวเมืองชายแดนทางภาคตะวันออกเฉียง
 ตะวันออกเฉียงเหนือที่มีพรมแดนติดต่อกับ
 เขมรและลาวซึ่งอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศส
 ขณะนั้น เช่น มณฑลบุรพา มณฑลอุดร
 มณฑลอีสาน มีไพร่จำนวนหนึ่งถูกฝรั่งเศส
 เกี้ยยกล่อมให้ไปเป็นคนในบังคับโดยให้สิทธิ
 พิเศษบางประการแลกเปลี่ยนกัน เช่น ให้งานทำ
 ให้รายได้เพิ่มและให้ความคุ้มกัน ฯลฯ ทำให้

คนไทยส่วนหนึ่งต้องไปเป็นคนในบังคับของ
 ฝรั่งเศส นับเป็นอันตรายต่อบ้านเมืองอย่างมาก
 จึงทำให้ต้องมีการปฏิรูปการปกครอง หัวเมือง
 ทั้งหมดจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลและจัดระบบ
 การเกณฑ์แรงงานไพร่หรือราษฎรให้มีความ
 เป็นธรรมมีระบบและเหมาะสมขึ้นกว่าเดิม
 เพื่อความมั่นคงของประเทศ

นอกจากนี้ปัญหาภายในประเทศก็มี
 อยู่บางประการที่เป็นสาเหตุให้ต้องทำการเลิก
 ระบบไพร่คือการเก็บเงินค่าราชการหรือเงินช่วย
 ที่ไพร่ต้องเสียให้รัฐเป็นการทดแทนการเกณฑ์
 แรงงาน โดยเฉพาะไพร่ส่วยซึ่งเป็นราษฎร
 ที่มีจำนวนมากและส่วนใหญ่อยู่ตามหัวเมือง
 ชันนอกที่ห่างไกล ไม่สามารถมาเป็นแรงงานได้
 จึงเสียเงินเป็นการทดแทน ปัญหาคือเงินที่
 ไพร่ส่วยเสียให้มันเกิดรั่วไหลและไม่สามารถ
 ควบคุมจำนวนเงินได้ อย่างถูกต้อง เพราะไม่มี
 ระบบการตรวจสอบที่รัดกุม ขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองจะ
 จัดส่งมาให้ ทางพระคลังก็รับไว้ ซึ่งอาจไม่ตรง
 ตามความเป็นจริง พระคลังมหาสมบัติหรือกรม
 พระสุรัสวดี มีหน้าที่ควบคุมบัญชีเลิกไพร่ ไม่มี
 อำนาจไปตรวจตรา หรือตรวจสอบปรากฏว่า
 เงินส่วยค้างส่งให้พระคลังและมีการชักยอกกัน
 ตามสาขางานในหลายพื้นที่(กองจดหมายเหตุ
 แห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ล.3/6,2436:1-2)
 จึงได้มีการวางระบบการเก็บเงินที่เก็บได้ให้ตรงกัน
 กับจำนวนไพร่ที่จ่ายเงินและมีการทำบัญชีจำนวน
 คนกับจำนวนเงินที่จ่ายในแต่ละปีเพื่อเป็นการ
 ตรวจสอบ นับเป็นการวางระบบการเก็บเงินของ
 ประเทศไปด้วยพร้อมกันซึ่งได้นำเงินจำนวนนั้น
 มาพัฒนาประเทศในด้านอื่นและเป็นการป้องกันการ
 การถูกโกงได้ระดับหนึ่ง

เมื่อได้ปฏิรูปประเทศภายหลังปีพ.ศ.2435 แล้วมีการวางพื้นฐานด้านการบริหารระบบราชการให้ทันสมัย มีการจัดตั้งกระทรวง กรม กอง เป็นหน่วยงานของราชการขึ้นหลายแห่ง การเลิกระบบไพร่จึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูประบบราชการแผ่นดิน เพราะเมื่อตั้งหน่วยงานใหม่ขึ้น ทำให้มีความจำเป็นต้องการคนเข้าทำงานตามสายงานที่กำหนดไว้ตามโครงสร้างแบบใหม่ มีการปฏิรูปด้านเศรษฐกิจและการคลังทำให้ระบบการเก็บเงินรัศดุมขึ้น มีการปฏิรูปการศึกษาขึ้น เพราะจำเป็นต้องมีสถานศึกษารองรับราษฎรที่เข้ารับการศึกษเพิ่มขึ้น เพื่อเป็นผลผลิตออกสู่ระบบราชการ ดำเนินงานตามกลไกของรัฐที่วางระบบไว้ระบบไพร่ที่ยกเลิกไปทำให้ราษฎรมีสติธิในการเลือกทางดำเนินชีวิต ประกอบสัมมาอาชีพและแสวงหาแนวทางในการดำรงชีวิตด้วยตนเอง ประเทศชาติจึงพัฒนาขึ้น เพราะราษฎรมีทางเลือกมากขึ้นและเป็นการสำคัญ ในการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง เพราะหากยังไม่เลิกระบบไพร่ ทำให้กำลังคนส่วนหนึ่งซึ่งเป็นส่วนใหญ่ของประเทศต้องเสียไปกับงานด้านใช้แรงงานเพียงประการเดียว ไม่มีโอกาสกระจายไปประกอบกิจการงานอื่นที่หลากหลาย ทำให้ประเทศชาติพัฒนาไปได้ในหนทางที่จำกัดแค่เมื่อปรับเปลี่ยนการเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่มาเป็นการจ้างงานและการเกณฑ์ตามความจำเป็นในแต่ละปีอย่างเหมาะสม ประชาชนอีกเป็นจำนวนมาก จึงมีโอกาสดามสิทธิของมนุษย์ในการดำเนินชีวิตของตน ส่งผลให้พัฒนาประเทศได้เร็วขึ้น

การเลิกระบบไพร่แล้วเปลี่ยนมาเป็นการเกณฑ์ทหารแทนในแต่ละปีและค่อยเป็นระบบ

การเกณฑ์ทหารที่สมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 ส่งผลดีต่อการป้องกันและรักษาเอกราชของชาติในขณะนั้นพอดี เพราะตั้งแต่ พ.ศ.2436 เป็นต้นมาประเทศไทยตกอยู่ในระหว่างลัทธิคุกคามของจักรวรรดินิยมชาติมหาอำนาจ โดยเฉพาะอังกฤษและฝรั่งเศสได้ขยายแสนยานุภาพ เข้ามายึดมณฑลชายแดนของพระราชอาณาจักรเช่น มณฑลพายัพ มณฑลมหาสารคาม ทางภาคเหนือ มณฑลลาวท้าว มณฑลลาวกลาง มณฑลลาวพวน ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มณฑลบูรพา ทางภาคตะวันออกและมณฑลไทรบุรีทางภาคใต้ ทำให้รัฐต้องจัดระบบการเกณฑ์ทหารตามหัวเมืองให้เป็นระบบมากขึ้น สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัววรวงศา (กองจัดทัพมาเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/11 2435:1-2) ได้เสนอให้มีการจัดทำสำมะโนครัวทั่วประเทศสยามขึ้นเพื่อให้รู้จำนวนคนที่แน่นอนว่าคนจะเป็นทหารมีจำนวนเท่าใดในแต่ละปีจะได้ประกาศ พระราชบัญญัติเกณฑ์คนเป็นทหารได้เหมาะสม โดยให้กรมเมืองสำรวจจำนวนคนในหัวเมืองชั้นใน ส่วนเทศาภิบาลมณฑลสำรวจจำนวนคนในหัวเมืองชั้นนอกเพื่อให้ง่ายต่อการระดมพลและให้เพิ่มทหารหัวเมืองให้มากขึ้นเพื่อส่งกำลังไปช่วยมณฑลที่จำเป็นได้ในยามฉุกเฉิน นับว่าเป็นวิธีการจัดระบบการใช้กำลังคน ให้มีแบบแผนมากขึ้นเป็นต้นแบบของการเกณฑ์ทหารเพื่อป้องกันประเทศอย่างเป็นระบบโดยตรง ส่วนคนที่ ไม่ต้องเกณฑ์ทหารจะได้ประกอบอาชีพอื่นไปตามอัธยาศัยเป็นการกระจายคนให้ทำหน้าที่ต่างๆ กันออกไป ไม่ต้องถูกเกณฑ์มาเป็นทหารอย่างเดียว กำลังคนส่วนอื่นจะได้พัฒนาตนเอง ด้านการศึกษาการทำงานในหน้าที่อื่นได้อย่างเต็มที่

นอกจากมีทหารไว้ป้องกันประเทศแล้ว ยังเห็นสมควรว่าต้องมีทหารไว้เป็นกองหนุนหรือกำลังสำรองอีกจำนวนหนึ่งไว้ในยามฉุกเฉิน มณฑลพิษณุโลกทางภาคเหนือตอนล่าง มณฑลนครราชสีมา หรือมณฑลลาวกลางทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตอนในและมณฑลปราจีนทางภาคตะวันออกตอนใน เป็นมณฑลที่ไม่ไกลจากชายแดนเห็นสมควรมีกำลังสำรองไว้ป้องกันภัยคุกคามและเป็นกำลังสนับสนุน จึงทรงมีพระราชดำริว่าไม่ควรให้มีทหารกองใหญ่ออกไปตั้งใกล้กับระยะ 25 กิโลเมตรจากชายแดน เพราะอาจเกิดการปะทะกันได้ง่าย ควรมีทหารไว้เพื่อป้องกันการรุกรานเท่านั้น(กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14,2438: 1) นับว่าเป็นการวางระบบการเกณฑ์ทหารแบบใหม่ แทนการเกณฑ์แรงงานระบบไพร่แบบเดิมและการสิ้นสุดระบบไพร่ที่เกณฑ์แรงงานไปใช้ทำงานอย่างหนักในกิจกรรมต่าง ๆ ทำให้ราษฎรได้มีโอกาสประกอบอาชีพอื่นได้มากขึ้นเกิดเป็นทหารอาชีพทำหน้าที่ป้องกันประเทศและราษฎรอื่นก็ทำมาหากินด้านอื่นไปตามความสมัครใจ ไม่ได้ถูกบังคับอย่างแต่ก่อนทำให้สังคมได้รับการจัดระบบใหม่ขึ้นตั้งแต่บัดนั้น

การสิ้นสุดของระบบไพร่ในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5 กล่าวได้ว่าเป็นไปอย่างค่อยเป็นค่อยไปเริ่มจากการเปลี่ยนสังกัดมูลนายมาเป็นสังกัดกับแขวงท้องที่ที่ไพร่หรือราษฎรนั้นมีภูมิลำเนาอยู่ ต่อมาได้ยกเลิกการเกณฑ์แรงงานไพร่โดยออกพระราชบัญญัติการจ้างงานขึ้นแทนและท้ายสุดคือการประกาศพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร การกำหนดกฎเกณฑ์ต่างๆ เหล่านี้มีผลบังคับใช้ไม่พร้อมกัน เริ่มจากเป็นการทดลอง

ประกาศใช้ในมณฑลที่เหมาะสมและมีความจำเป็นต้องรีบด่วนกับสถานการณ์ขณะนั้น เมื่อได้ผลจึงขยายไปยังพื้นที่อื่นต่อไป เช่น การประกาศใช้พระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร ร.ศ.124 (พ.ศ. 2448)ประกาศ เป็นลำดับคือ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/8 ,2438:1-2) พ.ศ.2438 ประกาศใช้ในมณฑลนครราชสีมา นครสวรรค์ พิษณุโลก ราชบุรี พ.ศ.2449 ประกาศใช้ใน มณฑลกรุงเก่า นครไชยศรี พ.ศ.2450 ประกาศใช้ ในมณฑลปราจีนและ พ.ศ.2451 ประกาศใช้ในมณฑลกรุงเทพฯและจันทบุรี ส่วนมณฑลอื่นประกาศใช้ในสมัยรัชกาลที่ 6 ต่อมาจึงครบทั้งประเทศ วิธีการแบบนี้ทำให้เกิดปัญหาการต่อต้านจากมูลนายหรือ ขนชั้นปกครองน้อย แม้มีอยู่บ้างที่ไม่เห็นด้วย เพราะถูกริครอบอำนาจแต่ด้วยความจำเป็นด้าน การพัฒนาประเทศป้องกันภัยคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตกและมิได้เสียเปรียบเสียอำนาจในสิทธิเดิมของผู้ปกครองมากนัก จึงทำให้การเลิกระบบไพร่ปรับเปลี่ยนเป็นการเกณฑ์ทหารและการจ้างงานตามระบบแบบใหม่ได้สะดวกขึ้นและไม่มีปัญหาขัดแย้งรุนแรง ทำให้การวางระบบด้านกำลังคนเป็นไปโดยราบรื่น

ความเปลี่ยนแปลงหลังการสิ้นสุดระบบไพร่

เมื่อระบบไพร่สิ้นสุดลง ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหลายประการที่เป็นผลดีคือการพัฒนาประเทศ การพัฒนากำลังคน และจัดระบบการบริหารราชการแผ่นดิน เช่น ด้านการปกครอง มีการจัดทำสามะโนครวั ร.ศ. 128(พ.ศ.2452) จัดระเบียบการเก็บเงินค่าราชการที่ให้ทดแทน

แรงงาน ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) ทำให้ทางราชการทราบจำนวนประชากรที่แน่นอนขึ้น จัดระบบการปกครองตามมณฑลให้เหมาะสมขึ้น ด้านการเมือง ทำให้มีทหารอาชีพเกิดขึ้นทำหน้าที่ปกป้องประเทศ มีการจัดระบบการเกณฑ์ทหารแบบใหม่ ได้รับการฝึกอาวุธและระบบการรบแบบใหม่ มีการศึกษา สวัสดิการ เงินเดือน เบี้ยเลี้ยง เกียรติยศและการ ขอมรับมากขึ้น และมีบทบาทต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทยมาตลอดตั้งแต่บัดนั้น ด้านเศรษฐกิจทำให้ราษฎรมีโอกาสประกอบอาชีพได้กว้างขวางขึ้น ทำให้การเกษตรพัฒนาได้เต็มที่ มีผลผลิตมากขึ้น ส่งไปจำหน่ายยังต่างประเทศได้มากตามข้อตกลงในสนธิสัญญาบาวริงที่ทำไว้ก่อนหน้านี้ ต่อมามีการขุดคลองและจัดระบบชลประทานเพื่อเพิ่มพื้นที่การเพาะปลูก ทำให้ราษฎรมีโอกาสจับจองเป็นเจ้าของที่ดินมากขึ้น (James C. Ingram, 1971:54) ซึ่งหากมีชลประทานพอ ราษฎรจะไม่มีโอกาสเช่นนี้แน่นอน

การสิ้นสุดระบบไพร่เป็นการคืนสิทธิอันชอบธรรมในความเป็นมนุษย์ให้แก่ราษฎรอย่างแท้จริงและส่งผลในด้านเศรษฐกิจคือการทำให้ผลผลิตเพิ่มขึ้น เพราะราษฎรทำมาหากินและประกอบอาชีพได้อย่างเต็มเวลาและเต็มกำลังมากขึ้น ผลผลิตทางการเกษตรเพิ่มมากขึ้นส่งขายต่างประเทศ นำรายได้เข้าสู่ประเทศมากขึ้น แต่ในความเป็นจริงราษฎรหรือไพร่ซึ่งเป็นผู้ผลิตโดยตรงยังมีความเป็นอยู่ไม่ต่างจากเดิมมากนัก ดังรายงานของเจมส์ ซี อีนแกรม (Ibid:216) ความว่า “ไม่พบความก้าวหน้าในความหมายว่ารายได้เฉลี่ยแต่ละคนเพิ่มขึ้นและไม่พบว่ามีการพัฒนาในความหมายที่ว่ามีการใช้เงินทุนได้ส่วนสัมพันธ์กับ

แรงงานและใช้เทคนิคใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นมากนัก” เนื่องจากราษฎรพึ่งพิงระบบไพร่ยังไม่สามารถปรับตัว เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ได้ทัน เพราะตอนเป็นไพร่ขาดโอกาสทางการศึกษาและไม่ได้รับการเตรียมความพร้อมในการประกอบอาชีพด้วยตนเองที่ต้องพึ่งตนเองโดยไม่มีมูลนายให้สังกัดหรือให้ความช่วยเหลือ กลุ่มครองอีกต่อไป ดังนั้นเมื่อถูกปลดปล่อยออกมา ไพร่จึงกลายเป็นชาวนาที่ยากจน ถูกจ้างที่รับจ้างทำงานและราษฎรที่ขาดความรู้ ความชำนาญในการประกอบอาชีพการทำมาหากินจึงเป็นระบบพึ่งพาธรรมชาติและดำเนินวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม ไม่ทันกับการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ที่ใช้ทุน ที่ดินและระบบการค้าขายที่ซับซ้อนขึ้นกว่าเดิมแต่เป็นผลดีกับรัฐที่ได้ผลผลิตมากขึ้นเพราะแรงงานในการผลิตมีมากขึ้น เนื่องจากทำงานได้เต็มที่ต่อเนื่อง ไม่ต้องเข้าเดือนออกเดือน ทำงานขาดช่วงเหมือนแต่ก่อน

นอกจากนี้ไพร่ยังประสบปัญหาในด้านโอกาสทางสังคมซึ่งด้อยกว่านายทุน ขุนนาง เจ้านายฝ่ายปกครองและชาวจีนซึ่งเป็นพ่อค้าที่มั่งคั่งในขณะนั้น เมื่อมีการขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่การเพาะปลูก ทำให้ที่ดินได้รับการพัฒนาขึ้นอย่างกว้างขวางในสมัยรัชกาลที่ 5 ผู้มีบรรดาศักดิ์ ขุนนาง พ่อค้า นายทุนได้รับทราบข่าวก่อนและมีกำลังทรัพย์เพียงพอจึงมีโอกาสเลือกพื้นที่และซื้อที่ดินในส่วนที่ดีอุดมสมบูรณ์ อยู่ใกล้เส้นทางคมนาคมไว้ก่อนเพื่อขายเก็งกำไร หรือแบ่งให้เช่า ส่วนราษฎรหรือไพร่สามัญชนมีโอกาสทราบข่าวภายหลัง อีกทั้งยังไม่มีกำลังทรัพย์เพียงพอจึงหมดโอกาสหรือมีโอกาสน้อยกว่าชนชั้นปกครองรวมไปถึงมีราษฎรบางรายถูกขุนนางโกง

ที่เดินทางไปด้วยอิทธิพลที่มีอิทธิพลนี้ยังให้ราษฎรได้ทำหน้าที่เป็นที่ยึดมั่นในบุญธรรมหลายรายต้องเช่าเพื่อทำหน้าที่อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาทำนา ทำไร่ ทำสวน หรือเป็นลูกจ้างรับเงินเดือนคลองคูเท่านั้น (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ 5 ย.12/206 และฉบับที่ 111 กษ.ร. 50/206) ในสภาพที่ยากจนถูกเอารัดเอาเปรียบและไม่มีโอกาสในชีวิตน้อยอยู่เหมือนเดิมไม่มีโอกาสในชีวิตที่พ้นจากระบบไพร่มา รับใช้ระบอบใหม่

การจัดการศึกษาและบริหารงานในรัชกาลที่ 5 จากการที่ไพร่ไม่ได้เป็นเพียงคนรับใช้แต่ได้มีโอกาสเรียนและการเตรียมความพร้อมเพื่อรับงานของเมื่ออยู่ในระบบไพร่ แต่เมื่อเป็นราษฎรที่ต้องประกอบอาชีพด้วยตนเองหลังจากหมดสิ้นระบบไพร่ ทำให้ไม่มีความพร้อมความรู้และความสามารถ จึงเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ดำเนินการปฏิรูปจัดระบบการศึกษาแบบใหม่ เพื่อให้เป็นเครื่องมือในการที่ไพร่ได้พัฒนาตนเองเป็นคนที่ดีขึ้นชีวิตเองได้อย่างสมบูรณ์และเป็นกำลังสำคัญของชาติต่อไป ดังความตอนหนึ่งใน พระราชปณิธานของการตั้งโรงเรียนมหาดเล็กว่า (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5, 2427:17-18)

“...จะมีโรงเรียนวิชาอย่างสูงขึ้นไปอีกซึ่งกำลังคิดจัดอยู่บัดนี้เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกหลานเป็นต้นลงไป จนถึงราษฎรที่ต่ำสุดจะได้มีโอกาสได้เล่าเรียนเสมอกัน ไม่ว่าเจ้าว่าขุนนางว่าไพร่ เพราะฉะนั้นจึงบอกได้ว่าการเล่าเรียนในบ้านเมืองเราจะเป็นข้อสำคัญที่หนึ่งซึ่งฉันจะจัดขึ้นให้เจริญงอกได้...”

เมื่อการศึกษามีความสำคัญดังกล่าวจึงส่งผลให้มีการตั้งโรงเรียนเพิ่มมากขึ้นทั้งในเมืองและในภูมิภาค มีการเกณฑ์เด็กที่มีอายุครบกำหนดเข้าเรียนตามกฎหมายในทุกพื้นที่ ทำให้ราษฎรสามัญหรือไพร่ในสมัยก่อนได้รับโอกาสในการศึกษาเล่าเรียนมากกว่าเดิม การศึกษาจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ช่วยให้ราษฎรได้พัฒนาตนเองแม้ในระยะแรกการศึกษาในระบบโรงเรียนยังไม่เป็นที่แพร่หลายและยังไม่เป็นที่ยอมรับจากราษฎรสามัญ ด้วยเข้าใจผิดคิดว่าทางราชการจะนำลูกหลานของตนไปเป็นทหาร (เรื่องเดียวกัน : 20) ซึ่งหมิ่นหมิ่นกับการเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่เหมือนเดิม แต่ก็ให้ราษฎรต่างพากันหวาดกลัวและหลีกเลี่ยงการให้ลูกหลานเข้าโรงเรียนของรัฐ แต่เมื่อมีการประกาศโรงเรียนและการเข้ารับการศึกษากลับมาอย่างเป็นการทำให้ราษฎรเข้าใจและยินดีให้ลูกหลานเข้าเรียนมากขึ้นเพราะเห็นโอกาสและความก้าวหน้าในอนาคต กอปรกับคำนึงในขณะนั้นว่าเมื่อเรียนหนังสือจบแล้วจะได้เข้ารับราชการมีเกียรติมียศ มีการยอมรับในสังคมมากกว่าประกอบอาชีพอื่นและขณะนั้นมีการตั้งกระทรวง กรม กองขึ้นมาก มีตำแหน่งงานว่างอยู่รอรับผู้จบการศึกษาเข้าทำงานจึงเป็นมูลเหตุจูงใจให้ราษฎรเข้ารับการศึกษากันมากและได้มีโอกาสเลื่อนฐานะของตนเองและครอบครัวตามมาภายหลังเช่น นักเรียนที่สอบได้ประโยค 1 จะได้ประกาศนียบัตรรับรองความรู้ ส่วนผู้ที่สอบได้ประโยค 2 จะได้หนังสือคุ้มครองตลอดชีวิตขาดจากการถูกเกณฑ์เป็นไพร่หลวง ไพร่สม ไพร่ส่วยและถ้าจะเข้ารับราชการ ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ขุนเลี้ยงตามฐานานุรูป (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2525: 195) เป็นต้น

การศึกษาจึงมีส่วนช่วยให้ระบบสังคมเปลี่ยนไปจากไพร่ผู้ไร้แรงงานกลายเป็นสมัยใหม่เป็นข้าราชการและมีโอกาสเติบโตในสายงานขึ้นไปตามลำดับ โครงสร้างของระบบงานทำให้สังคมเกิดขึ้นชั้นกลางขึ้น เช่น เป็นพ่อค้า เป็นผู้ประกอบกิจการของครอบครัว ซึ่งจากเดิมไม่มีมีเพียงชนชั้นปกครองกับไพร่ซึ่งอยู่ภายใต้การปกครอง จากการสิ้นสุดระบบไพร่ ทำให้ราษฎรมีเสรีภาพมากขึ้นในการเข้ารับการศึกษ เลือกประกอบอาชีพ เลือกถิ่นที่อยู่ ย้ายถิ่นฐาน ขณะนั้นประเทศไทยกำลังพัฒนาไปทุกด้าน มีการขยายตัวของหน่วยงานราชการเพิ่มขึ้น การขยายตัวของกิจการบ้านเมืองเช่น รถไฟ ถนน คลอง ไฟฟ้า ประปา โทรเลข การสื่อสาร การคมนาคม ฯลฯ ราษฎรที่ได้รับการศึกษาจึงมีโอกาสเลือกทางชีวิตของคนพร้อมทั้งเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาในด้านต่าง ๆ สืบเนื่องต่อมา เพราะหากยังมีระบบไพร่เกณฑ์แรงงานคนอยู่อย่างเดิม โอกาสที่ไพร่จะกลายเป็นราษฎรสามัญที่มีสิทธิ มีเสรีภาพ มีโอกาสในชีวิตดังกล่าวแบบใหม่นี้ ย่อมไม่มี และประเทศชาติย่อมขาดกำลังคน ในการช่วยพัฒนากิจการด้านต่าง ๆ ในก้าวรุดหน้าไปได้อย่างกว้างขวางเป็นแน่ จึงกล่าวได้ว่าการสิ้นสุดระบบไพร่ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นการเริ่มต้นให้สิทธิมนุษยชนแก่ราษฎรชาวสยามได้เป็นพลเมืองที่สมบูรณ์ตามหลักการเป็นพลเมืองของรัฐตามแบบสากลและอารยประเทศอย่างแท้จริง และการศึกษาเป็นเครื่องมือที่สำคัญยิ่งในการสร้างคนให้มีคุณภาพ มีคุณสมบัติในการเป็นประชาชนที่เพียบพร้อมอย่างเหมาะสม ดำเนินชีวิตในสังคมระบบใหม่ได้เป็นอย่างดี ดังตัวอย่างที่กล่าวมาเป็นจริงดังว่า “การศึกษาพัฒนามนุษย์และ

คนพัฒนาประเทศ” ได้อย่างสอดคล้องต้องกัน เพราะการศึกษาช่วยให้ไพร่ได้เปลี่ยนฐานะทางสังคม ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในเวลาต่อมา และส่งผลให้สังคมได้พัฒนาในด้านต่าง ๆ ตามมาไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ ด้านการเมือง การปกครอง การสื่อสารการพาณิชย์และการศึกษาเป็นรากฐานของการพัฒนาประเทศ โดยเริ่มจากการพัฒนากำลังคนหรือทรัพยากรมนุษย์ให้มีความพร้อมสอดคล้องและรองรับการพัฒนาประเทศตามนโยบายและโครงสร้างของสังคม ส่งผลให้กำลังคนได้พัฒนาตามศักยภาพของแต่ละคนอย่างแท้จริง

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมศึกษาธิการมีหน้าที่จัดการศึกษาแบบใหม่ให้แก่ราษฎรทั่วไป เรียกว่า โรงสุต เมื่อ พ.ศ. 2430 และยกฐานะจาก กรมศึกษาธิการเป็นกระทรวงธรรมการ เมื่อพ.ศ. 2435 เป็นต้นมา มีโรงเรียนสำหรับราษฎรเกิดขึ้นอย่างมากและการศึกษาเข้าสู่ระบบขึ้น นับตั้งแต่ ตั้งโรงเรียนแห่งแรก คือ โรงเรียนวัดมเหยงคณ์พาราณสีที่กรุงเทพฯ ในปีพ.ศ. 2427 เป็นการเปิด โอกาสให้ราษฎรสามัญได้เข้ารับการศึกษโดยตรง สร้างความเป็นหนึ่งเดียวของคนในชาติ ผ่านกระบวนการพัฒนาด้วยการศึกษาในโรงเรียน (จอร์ สุขพานิช, 2505: 20) มีการจัดตั้งโรงเรียนตามหัวเมืองเพิ่มขึ้นเป็นอย่างมาก ในปี พ.ศ. 2441 มีการประกาศใช้โครงการศึกษาลับแรก เพื่อเป็นแนวทางจัดการศึกษาและมีประกาศจัดการศึกษาในหัวเมือง ทำให้มีจำนวนโรงเรียนและจำนวนนักเรียนมากขึ้นในแต่ละมณฑล ซึ่งจากรายงานการศึกษาในปีพ.ศ. 2442 มีจำนวนครู โรงเรียน และ นักเรียน

ดังนี้ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร รัชกาลที่ 5 แห่ง ศ.12 เอกสาร ศ.12/4 รศ.118 (พ.ศ. 2442) : 1-11)

1. **มณฑลกรุงเทพฯ** ประกอบด้วยเมือง นนทบุรี ประทุมธานี รัษฎบุรี มินบุรี นครเขื่อนขันธ์ สมุทรปราการ มีครู 69 คน โรงเรียน 59 แห่ง นักเรียน 1,544 คน

2. **มณฑลกรุงเก่า หรือมณฑลอยุธยา** ประกอบด้วย เมืองกรุงเก่าหรืออยุธยา พระพุทธบาท พรหมบุรี ลพบุรี สระบุรี สิงห์บุรี อ่างทอง อินทรบุรี มีครู 84 คน โรงเรียน 67 แห่ง นักเรียน 2,781 คน

3. **มณฑลนครสวรรค์** ประกอบด้วย เมืองนครสวรรค์ ชัยนาท กำแพงเพชร ตาก อุทัยธานี นนทบุรี พยุหะคีรี สรรคบุรี มีครู 45 คน โรงเรียน 45 แห่ง นักเรียน 1,248 คน

4. **มณฑลพิษณุโลก** ประกอบด้วย พิษณุโลก พิจิตร พิชัย อุตรดิตถ์ สวรรคโลก สุโขทัย เพชรบูรณ์ หล่มสัก มีครู 20 คน โรงเรียน 19 แห่ง นักเรียน 628 คน ต่อมาในปี พ.ศ. 2452 มีการแยกมาจัดตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ประกอบด้วยเมืองเพชรบูรณ์ หล่มสัก

5. **มณฑลนครราชสีมา** ประกอบด้วยเมือง นครราชสีมา สุพรรณบุรี สมุทรสาคร มีครู 10 คน โรงเรียน 8 แห่ง นักเรียน 238 คน

6. **มณฑลราชบุรี** ประกอบด้วยเมือง ราชบุรี ปราณบุรี เพชรบุรี กาญจนบุรี สมุทรสงคราม มีครู 21 คน โรงเรียน 19 แห่ง นักเรียน 590 คน

7. **มณฑลจันทบุรี** ประกอบด้วยเมือง จันทบุรี ตราด ระยอง มีครู 22 คน โรงเรียน 19 แห่ง นักเรียน 826 คน

8. **มณฑลปราจีนบุรี** ประกอบด้วยเมือง ปราจีนบุรี จะเชิงเตรา นครนายก พนมสารคาม กบินทร์บุรี มีครู 19 คน โรงเรียน 19 แห่ง นักเรียน 534 คน

9. **มณฑลนครราชสีมา หรือมณฑลลาวกลาง** ประกอบด้วยเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ มีครู 5 คน โรงเรียน 10 แห่ง นักเรียน 137 คน

10. **มณฑลบุรีรัมย์ หรือมณฑลเขมร หรือมณฑลตะวันออก** ประกอบด้วยเมืองพระตะบอง ศรีโสภณ เสียมราช พนมศก มีครู 11 คน โรงเรียน 10 แห่ง นักเรียน 263 คน

11. **มณฑลนครศรีธรรมราช** ประกอบด้วยเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี ยะลา ระแงะ ระบัน สายบุรี หนงจิก ยะหริ่ง จนกระทั่ง ปี พ.ศ. 2449 มีการแยกมาจัดตั้งเป็นมณฑลปัตตานี ประกอบด้วยเมืองปัตตานี ยะลา ระแงะ ระบัน สายบุรี หนงจิก ยะหริ่ง หรือเรียกว่า หัวเมืองแขก 7 เมือง มีครู 15 คน โรงเรียน 9 แห่ง นักเรียน 326 คน

12. **มณฑลชุมพร** ประกอบด้วยเมือง ชุมพร ไซยา หลังสวน กาญจนดิษฐ์ มีครู 7 คน โรงเรียน 6 แห่ง นักเรียน 317 คน

13. **มณฑลภูเก็ตหรือมณฑลตะวันตก** ประกอบด้วยเมืองภูเก็ต กระบี่ ระนอง ตรัง พังงา ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง มีครู 9 คน โรงเรียน 7 แห่ง นักเรียน 241 คน

14. **มณฑลอีสาน หรือมณฑลลาวท้าว** ประกอบด้วยเมืองอุบล สุรินทร์ จันทบุรี ขุขันธ์ ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ มหาสารคาม กมลาไสย ต่อมา ในปี พ.ศ. 2455 มีการแยกมาจัดตั้งเป็นมณฑลร้อยเอ็ด ประกอบด้วยเมืองร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์

มหาสารคาม กมลาสัย มีครู 71 คน โรงเรียน 65 แห่ง นักเรียน 2,194 คน

15. มณฑลลาวพวน หรือมณฑลอุดร ประกอบด้วยเมืองอุดรธานี ขอนแก่น หนองคาย นครพนม สกลนคร เลข มีครู 24 คน โรงเรียน 27 แห่ง นักเรียน 747 คน

16. มณฑลลาวเฉียง หรือมณฑลพายัพ หรือมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วยเมือง เชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน เติ่น ต่อมาในปี พ.ศ. 2458 มีการแยกมาจัดตั้งเป็นมณฑล มหาราษฎร์ ประกอบด้วยเมือง ลำปาง แพร่ น่าน เติ่น มีครู 37 คน โรงเรียน 37 แห่ง นักเรียน 1,347 คน

จะเห็นได้ว่าการศึกษาขยายตัวไปทั่วประเทศอย่างรวดเร็ว ภายหลังจากตั้งกระทรวงธรรมการได้ 7 ปี มีจำนวนครูทั่วประเทศ 469 คน มีโรงเรียน 402 แห่งและมีนักเรียนซึ่งเป็นลูกหลานของราษฎรสามัญหรือไพร่ในสมัยก่อนได้มีโอกาสเข้าเรียนถึง 13,757 คน นับว่าได้พัฒนากำลังคนของประเทศพร้อมกันเป็นจำนวนมากในขณะนั้น เพราะหากไม่มีโรงเรียนสำหรับราษฎร มีเฉพาะโรงเรียนหลวงในวัง เช่น โรงเรียนที่วังนันทอุทยาน หรือสวนอนันต์ ในปี พ.ศ. 2421 มีนักเรียนเข้าเรียนเพียง 100 คน เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และบุตรหลานขุนนางผู้ใหญ่เท่านั้น (เดวิด เควียอง, 2509: 3-10) ราษฎรทั่วไปยังไม่สามารถเข้าเรียนได้โดยตรง

แม้ว่ามณฑลต่างๆ ดังกล่าวมีการเปลี่ยนแปลงในเวลาต่อมา เนื่องจากต้องเสียดินแดนมณฑลบุรพา และมณฑลอิสานหรือมณฑลลาวกาวบางส่วน ให้แก่ฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. 2449 ก็เมื่อ 100 ปีที่ผ่านมาหลังเหตุการณ์วิกฤตการณ์

รศ. 112 (พ.ศ. 2436) เสียมณฑลไทรบุรี ประกอบด้วย เมืองไทรบุรี (เกดะห์) กลันตัน ตรังกานุ ปะลิส ให้แก่ อังกฤษในปี พ.ศ. 2451 ทำให้มีการยุบรวมมณฑลและตั้งมณฑลใหม่เพิ่มขึ้นหรือเปลี่ยนชื่อมณฑลเดิมเสียใหม่และยกเลิกมณฑลในสมัยรัชกาลที่ 7 แต่ดินแดนส่วนอื่นที่ยังอยู่ในความปกครองของไทย ได้รับการปรับปรุงและขยายการศึกษาเพิ่มขึ้นอย่างเป็นระบบ มีการตั้งโรงเรียนประถมศึกษาในแต่ละเมืองมากขึ้น อีกทั้งตั้งโรงเรียนมัธยมศึกษาในแต่ละมณฑลอย่างน้อย มณฑลละ 1 แห่ง ซึ่งพัฒนาเป็นโรงเรียนประจำจังหวัดในเวลาต่อมา กำหนดให้มีกรรมการตำบลแห่งละ 3 คน ประกอบด้วย กำนัน อธิการวัดและแพทย์ประจำตำบล ทำหน้าที่ดูแลการสุขาภิบาล และรักษาพยาบาลราษฎร กำหนดต้องแนะนำให้ผู้ปกครองส่งบุตรหลานเข้าโรงเรียน พร้อมทั้งตรวจตราให้เด็กทั้งชายและหญิงได้เข้าเรียนตามเกณฑ์ ให้วัดเป็นสถานที่เรียนหนังสือและพระสงฆ์เป็นผู้สอนหนังสือในแต่ละตำบลอย่างทั่วถึง(กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มศ.2, ร.ศ. 111-129: 4) ปรากฏว่า ในปีพ.ศ. 2453 อันเป็นปีสุดท้ายแห่งรัชกาล มีโรงเรียนในกรุงเทพฯ ทั้งสิ้น 437 แห่ง มีนักเรียน 18,006 คน มีโรงเรียนในมณฑลต่างๆ ทั่วประเทศ 3,235 แห่ง มีนักเรียน 115,438 คน รวมทั้งประเทศมีโรงเรียน 3,672 แห่ง มีนักเรียน 133,444 คน (เรื่องเดียวกัน: 7-8) ทำให้ราษฎรได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียน พัฒนาตนเองได้อย่างกว้างขวางไม่จำกัดเฉพาะบุตรหลานขุนนางเท่านั้นดังแต่ก่อน

บทสรุป

การสิ้นสุดระบบไพร่ และการขยายตัวทางการศึกษาเป็นการพัฒนากำลังใจคนในด้านต่าง ๆ มากกว่าการใช้แรงงาน จึงมีผลทำให้ชีวิตของราษฎรเปลี่ยนไป เพราะมีโอกาสเข้ารับการศึกษามากขึ้น ประกอบอาชีพ เดินทางไปทำงานต่างเมือง หรือย้ายถิ่นที่อยู่เพื่อไปศึกษาเล่าเรียน และทำมาหากินได้สะดวกขึ้น จึงมีการอพยพย้ายที่พำนักของราษฎร กันมาก เช่น ราษฎรต่างถิ่นอพยพมาทำกินในเขตมณฑลกรุงเก่า กรุงเทพฯ ปรากฏในครุไชยศรี กันมาก เพราะมีที่ดินอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งเกษตรกรรมขนาดใหญ่ของประเทศ แต่เสียอากรค่าขนานตามจำนวนที่นาในอัตราเดียวกับมณฑลอื่นที่ทำหว่านเกตุรไม่ได้ผล อีกทั้งมีการอพยพมารับจ้างทำงานชั่วคราวของแรงงานจากมณฑลอื่นเข้ามาเป็นจำนวนมากในแต่ละปี (ม.ร.ว. อภัย รพีพัฒน์, 2518: 38) ทำให้ราษฎรมีเสรีภาพมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันการปฏิรูประบบการบริหารราชการแผ่นดินแบบใหม่ตามอย่างชาติตะวันตก เป็นฉนวนเปิดโอกาสให้ราษฎรสามัญที่มีภูมิลำเนาได้เข้ารับราชการ ได้เลื่อนฐานะทางสังคม โดยผ่านกระบวนการทางการศึกษาเช่น พระสงฆ์หลายรูปจึงเป็นราษฎรธรรมดาได้ บวชเรียนจนจบเปรียญชั้นสูง ได้เป็นเจ้าอาวาสวัด ได้ดำรงสมณศักดิ์ระดับสูง ลูกหลานราษฎรชาวนาข้าวสวน ชาวไร่ทั้งชายและหญิง ได้เรียนหนังสือสูงขึ้นมีโอกาสเดินทางไปเรียนต่างเมือง ต่างมณฑล เมื่อจบการศึกษาได้ไปประกอบอาชีพเป็นครู เป็นเสมียนรับราชการประจำกรม กองใน

กระทรวงต่างๆ และส่วนหนึ่งได้รับพระราชทานทุนเล่าเรียนหลวงซึ่งมีการพระราชทานมาตั้งแต่ พ.ศ. 2440 ให้ไปศึกษาต่อในสาขาวิชาการระดับสูง ณ ต่างประเทศ เช่น แพทย์ วิศวกรรม พยาบาล กฎหมาย การทหาร การปกครอง ฯลฯ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 เล่ม 1 จ.ศ. 1246: 9-11) กลับมาเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลต่อมา และเป็นกำลังสำคัญในการเปลี่ยนแปลงการปกครองด้วย ซึ่งหากอยู่ในระบบไพร่ผู้หุงชาวบ้าน ไม่มีโอกาสเข้าเรียนในระชนโรงเรียน หรือมีน้อยมาก ผู้ชายได้เรียนเพียงเล็กน้อยตามเกณฑ์เท่านั้น โอกาสเรียนต่อระดับสูงมีน้อยลง นับว่า การเอกระบบไพร่และการจัดการศึกษาเพื่อให้ราษฎรได้ศึกษาเล่าเรียน ไม่เพียงแต่เป็นประโยชน์ต่อตัวไพร่หรือราษฎรเท่านั้น แต่ส่งผลให้เกิดประโยชน์ต่อประเทศที่ได้กำลังคนมาทำงานให้บ้านเมืองได้เจริญก้าวหน้าต่อเนื่องสืบมา

เอกสารอ้างอิง

- กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2438). เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/8 จัดการทวารบกเรือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระองค์เจ้าระพีพัฒน์ศักดิ์.
- _____. (2435). เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/11 เรื่องการจัดทวารหัวเมืองจดหมายลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระน้องยาเธอกรมพระภาณุพันธุวงวรเดช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 2030/75, วันที่ 12 พฤศจิกายน ร.ศ.111.
- _____. (2438). เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14 เรื่องการจัดการทวารมณฑลต่างๆ จดหมายลับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, ลงวันที่ 28 มกราคม ร.ศ. 114.
- _____. (2452). เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.3/7 พระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าระพีพัฒน์ศักดิ์, ลงวันที่ 28 เมษายน ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452).
- _____. (2428). เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.5/7 พระราชนิยมเรื่องเจ้ามีผิวไพร่ว่าควรลดเบี้ยหวัดพระราชหัตถเลขา ถึงกรมหลวงสมมุตอมรพันธ์ที่ 27/160, วันที่ 24 ธันวาคม ร.ศ. 104.
- _____. (2442). เอกสารรัชกาลที่ 5. 15/10 เรื่องขุนวิเศษภาษานูนตักดาเกี้ยกล่อมข้าเมืองหนองหารไปเฝ้าฝรั่งเศส คัดยอไปบอกทูลเกล้าถวายในที่ประชุมเสนาบดี, 24 มีนาคม ร.ศ.118.
- _____. (2448). เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.12/206 รายงานการไต่สวนเรื่องที่ดินริมฝั่งคลองบริษัทสายที่ 26, 27, 28, 6, 10 เหมือคลองสายบนของพระยาประจักษ์พริบาลต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 14 มีนาคม ร.ศ. 124.
- _____. (2436). เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ล.3/6 พระราชดำรัสแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, 24-25 เมษายน ร.ศ.112.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 สบ.2.56/83 คำอธิบายสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ.
- _____. (2426). เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษเล่ม 7 ราชบรรณวาทฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร. ที่ 2759, 21 ธันวาคม.
- _____. (2427). เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ เล่มที่ 7 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 11 กันยายน.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12 จัดการศาสนาและการศึกษา 1-11 ร.ศ. 110-118 เล่ม 1
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2 ตรวจสอบและจัดโครงการศึกษาธิการ 1-12 ร.ศ. 111-129
- _____. (2427). เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่องการจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่มที่ 1, จ.ศ. 1246.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2517). "วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทย" อักษรศาสตร์ปริทัศน์. 1 กุมภาพันธ์.
 ปาเลกัวซ์, ฌ็อง ปิแอร์ (เขียน). สันติ ท. โกมลบุตร (แปล). (2506). เล่าเรื่องเมืองไทย. พระนคร : ก้าวหน้า.
 ปิยะจักร์ ปิตะวรรณ. (2526). ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2453. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. (2505). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. พระนคร : กุสุสภา.

_____. (2505). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2. พระนคร : กุสุสภา.

_____. (2505). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3. พระนคร : กุสุสภา.

_____. (2505). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4. พระนคร : กุสุสภา.

_____. (2505). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. พระนคร : กุสุสภา.

ม.ร.ว. อิศริย์พัฒน (เขียน) ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุขและพรณี สรวงบุญมี (แปล). (2518). สังคมไทย
 ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2416. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
 แลงการ์ด. (2483). ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย. พระนคร : พระจันทร์.

วัยอาจ, เดวิด เค. (2509). "พระสงฆ์ เป็นเครื่องยกฐานะสังคมไทยโบราณ" ศิลปกรรม. 10 พฤษภาคม.
 สมเด็จพระราชดำรัสพระราชทาน. (2525). "ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปรีดยบันแห่งประเทศสยาม"

เอกสารนิเทศการศึกษาฉบับสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการ
 ศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ.

อัญชลี สุสาธิต. (2546). ไพร่สมัย ร.5. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.

Ingram, James C. (1971). *Economics Change in Thailand 1850 – 1970*. London : Oxford university
 Press.